

ВЕРБАЛЬНІ КОНФЛІКТИ: ВАРІАНТ КЛАСИФІКАЦІЇ

У статті розглядаються дискусійні питання типологізації вербальних конфліктів як феноменів лінгвопрагматичного характеру.

Загальна спрямованість сучасного мовознавства на вивчення комунікативно-функціональної сторони мови характеризується зростанням інтересу до проблем комунікативної лінгвістики, зокрема до вербальних конфліктів, які привертають увагу мовознавців як результат порушень процесу людського спілкування, основним засобом якого, як відомо, є природна людська мова. Подібна постановка проблеми базується на тому переконанні, що соціальна, культурна, етнічна належність комуніканта, його психічний стан, природно, потребують певних форм висловлення інтенцій; мовні одиниці й конструкції виявляють згадану належність (або, принаймні, потенційно здатні до такого виявлення), що у деяких контекстах будь-якого рівня призводить до порушення процесу соціальної комунікації.

У вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці, за рідким винятком, опис та аналіз процесу комунікації здійснюються з позицій позитивного знання: вивчаються чинники успішності мовленнєвої діяльності, збалансованості секвенцій учасників комунікативного акту, правильності актуалізацій мовних знаків у мовленні. На цій базі створюються моделі “ідеального мовця” та “ідеального слухача”, які слугують компонентами симетричного акту спілкування. Натомість у реальній комунікації асиметрія акту спілкування є першою та єдиною умовою його перебігу і, власне, весь акт спілкування спрямований на її подолання для досягнення взаєморозуміння між учасниками комунікації та реалізації їхніх комунікативних намірів. З цих причин нами постулюється актуальна необхідність вивчення периферійних типів комунікації, що трапляються не менш часто, ніж розуміння. До них відносимо й вербальні конфлікти.

Під терміном “вербальний конфлікт” домовимося розуміти таке порушення процесу людського спілкування за допомогою природної мови, за якого один із комунікантів або не повністю, або взагалі не розуміє іншого, негативно ставиться до його манери мовленнєвої поведінки, вербально-когнітивної бази або до знаків, які використовуються під час комунікації [1, с. 13–15; 2, с. 186–190; 3, с. 211–215].

Завданням пропонованого дослідження є спроба класифікації вербальних конфліктів, яка була б зручною для мовознавця та не включала б до свого складу великої кількості базових таксонів, тобто була б пристосована до швидкого ототожнення факту вербального конфлікту з його теоретичним типом для подальшого детального аналізу. З цією метою, на нашу думку, у першому наближенні необхідно зіставити тип вербального конфлікту з певним компонентом структури комунікативного акту. Це надасть результативну можливість, з одного боку, включити категорію вербального конфлікту до структури акту спілкування, приписавши кожному з її компонентів функціональну здатність до конфліктогенези, а з іншого – обмежити кількість базових таксонів.

Класифікації вербальних конфліктів, що існують на сьогодні (втім, у них основним терміном “комунікативна невдача” класифікуються переважно конфліктогенні чинники), не змогли уникнути пастки калькулятивного підходу, що, безсумнівно, знижує їхню дослідницьку значимість. Не зупиняючись на загальновідомій класифікації перформативних невдач Дж. Остіна [8, с. 22–129], розглянемо дві роботи, які претендують на певне узагальнення та типологію комунікативних невдач.

Б.Ю. Городецький, І.М. Кобозева та І.Г. Сабурова у статті “До типології комунікативних невдач” [5, с. 64–78] розуміють під комунікативними невдачами такі збої в спілкуванні, за яких мовленнєві утворення не досягають своєї комунікативної мети, та відрізняють від них інші види дефектності мовленнєвих утворень, які нами включаються до різновидів вербальних конфліктів (граматичні невірності, комунікативні шорсткості, комунікативні втрати, семантичні нечіткості, деформації істини). Матеріалом аналізу є не будь-який тип мовленнєвої інтеракції, а кооперативний або нейтральний діалог. Стверджуючи, що комунікативні невдачі є багатовимірним простором, автори пропонують розрізняти їх типи за критеріями джерел і наслідків комунікативних невдач (пор. у зв’язку з цим позицію О.М. Гвоздева [4]). За наслідками розрізняються приховані та неприховані, широкі й вузькі, глобальні та часткові, стратегічні та тактичні комунікативні невдачі. Таку типологію потрібно розуміти, передусім, як спробу дуальної класифікації вербальних конфліктів.

За джерелами комунікативні невдачі (далі – КН) розподіляються за такими рубриками:

– КН, пов’язані з комунікативною ситуацією (порушення умов “нормального завершення”, порушення загальноприйнятих норм поведінки, недоречність застосування мовленнєвої дії – “не ті люди” або “не ті обставини”);

– КН, пов'язані зі структурою комунікативного акту (неоднозначність різних типів, неправильність, неповнота вербалізації, нечіткість смислу лексем, різка зміна теми, невідповідність змісту мовленнєвого утворення реальній дійсності, вживання невідомих партнерові мовних засобів);

– КН, у яких мовець не винний.

Як бачимо, класифікація описує не власне комунікативні невдачі, а тільки конфліктогенні чинники, причому в ній відсутня єдина основа: одні позиції втрачені, наприклад, практично всі соціолінгвістичні естимації, інші під різними позначеннями повторені – наприклад, неоднозначність семантичних реляцій та нечіткість смислу лексем займають різні класифікаційні гнізда, хоча є одним і тим самим феноменом.

Інше дослідження – “До побудови типології комунікативних невдач (на матеріалі природного російського діалогу)” – належить відомим дослідникам російського розмовного мовлення О.М. Єрмаковій та О.А. Земській [7, с. 90–157]. У ньому поняття комунікативної невдачі трактується ширше, оскільки розглядається на тлі небажаних емоційних станів, що виникають під час спілкування, психологічних та інших властивостей комунікантів, екстралінгвістичних чинників тощо, проте як матеріал обрано лише ті комунікативні невдачі, “які породжуються через неадекватне сприйняття правильно почутого тексту” [7, с. 32], і відкинуто шуми, перешкоди, а також, що є важливим, метакомунікативні реакції кодового змісту, хоча вони й реалізують естетичну функцію мови (мовлення). Відзначаючи, що теорію спілкування, придатну для лінгвістичного дослідження комунікативних невдач, ще не винайдено, автори пропонують таку класифікацію КН, що породжувані:

– властивостями мови (неоднозначністю мовних одиниць, неточним знанням денотативної віднесеності лексичної семантики конкретних слів, різним розумінням експліцитно виражених категорій одиничності-спільності, розбіжностями у коді мовця й слухача);

– розбіжностями в індивідуальних – психічних та фізичних – ознаках мовців (в оцінці певних явищ дійсності, у психологічних властивостях мовців, в актуальній конситуації);

– різним розумінням форм висловлення ввічливості (різні форми висловлення прохання, специфіка звертань);

– хибним розумінням комунікативного наміру мовця;

– що виникають у маніпулятивних мовленнєвих актах;

– неадекватною передачею чужого мовлення (тільки у разі, коли воно трансформується відповідно до світогляду мовця);

– прагматичними чинниками (ігнорування прагматичного компонента в семантиці слова, порушення стереотипних зв'язків між категоріями значень, наявності стереотипів мовленнєвої поведінки та мислення);

– реакцією на дескрипцію (тобто, не на основну інтенцію мовленнєвого акту, а на її фрагмент), у яких прямі мовленнєві акти розуміються як небуквальні (непрямі).

Якщо перша класифікація – Б.Ю. Городецького та його співавторів – стрижневими компонентами має функціональні сторони комунікативного акту – адресанта й адресата, то друга – О.М. Єрмакової та О.А. Земської – здається хаотичним нагромадженням випадковим чином рубрикованих фактів, ієрархічністю незвідних між собою понять і категорій – мовленнєвих актів, психологічних реакцій, мовних форм, прагматики, інтенцій тощо. Тому остання класифікація також видається невдалою, ще раз стимулюючи вироблення нової таксономії вербальних конфліктів (включаючи комунікативні невдачі).

Для модельного представлення структури комунікативного акту найбільш зручною для завдань нашого дослідження є поняттєва схема Р. Якобсона [12, с. 193–230], яка дозволяє описати вербальні конфлікти з лінгвопрагматичної точки зору. Саме у цій інтерпретації акт спілкування постає як сукупність компонентів, що визначають мовну форму мовленнєвого утворення, причому кожний компонент виконує в акті спілкування певну функцію, яка може слугувати “засобом пояснення наявності (відсутності) або різного ступеня вираження в мовленнєвому повідомленні даних елементів, тобто засобом стилістичної характеристики мовленнєвого повідомлення” [9, с. 20]. До позитивних моментів обраної поняттєвої схеми-моделі слід віднести те, що її термінологія вже закріплена в сучасній лінгвістиці, і це дозволяє перебороти ті труднощі, які зазвичай виникають під час уведення нової термінології (пор. хоча б пропоновану К.М. Тищенком “футуристичну” терміносистему метатеорії мовознавства [10] навіть зважаючи на сувору послідовність його методологічних посилок і теоретичних висновків). З цих причин базовою для класифікації вербальних конфліктів обирається **функція комунікативного акту** за Р. Якобсоном. Використовуючи його термінологію, домовимося розрізняти:

1) емотивний (експресивний) вербальний конфлікт, у якому винний адресант;

2) конативний вербальний конфлікт, у якому винний адресант;

3) поетичний (естетичний) вербальний конфлікт, що виникає при порушенні мовцем установки на форму мовленнєвого утворення;

4) референтивний вербальний конфлікт, що породжується через порушення мовцем або слухачем установки на відносно адекватну відповідність мовленнєвого утворення (“світ дискурсу”) об’єктивній дійсності;

5) метамовний вербальний конфлікт, що виникає при збоях самих мовленнєвих конструкцій, які припускають у мовленнєвому утворенні неоднозначні тлумачення;

6) фатичний вербальний конфлікт (з фасцинативним різновидом), що пов’язаний із відсутністю в адресанта установки на контакт або з дефектністю каналу зв’язку між комунікантами.

Подібну класифікацію слід розглядати як лінгвопрагматичну та відповідно до її параметрів розцінювати більш дрібні таксономічні одиниці вербальних конфліктів з позицій не тільки лінгвістики, а й соціології, етнографії, психології мовлення. Як бачимо, базові компоненти пропонованої класифікації також не підкоряються принципам ієрархічності.

Охарактеризуємо кожний із базових типів вербальних конфліктів.

1. Емотивний вербальний конфлікт. Емотивний вербальний конфлікт є основним типом вербального конфлікту, пов’язаним із продуктором мовлення, що посідає перше місце як за значимістю, так і за частотністю. Роль мовця у конфліктогенезі пов’язана з тим, що саме він, як правило, генерує хибне мовленнєве висловлювання, яке призводить до нерозуміння або до негативних естимцій з боку адресата. Як результат, комунікативна мета лишається недосягнутою.

2. Конативний вербальний конфлікт. У конативному вербальному конфлікті мовець не винний. Це тип вербального конфлікту, повністю пов’язаний зі слухачем. Він породжується у випадках, коли:

– картина світу адресата не відповідає загальноприйнятій або соціально санкціонованій картині світу;

– адресат не розуміє комунікативних намірів мовця, розглядаючи його прямі мовленнєві висловлювання як непрямі;

– адресат хибно розуміє ситуацію, у якій розвивається комунікативний акт.

3. Поетичний (естетичний) вербальний конфлікт. Поетичний (естетичний) вербальний конфлікт може бути пов’язаним як з адресантом, так і з адресатом, якщо в когось з них порушено установку на форму мовленнєвого утворення (доречність окремої мовленнєвої дії у певній мовленнєвій формі в певній мовленнєвій ситуації).

4. Референтивний вербальний конфлікт. Референтивний вербальний конфлікт виникає, коли мовець або слухач втрачають установку на відносно адекватну відповідність мовленнєвого утворення об’єктивній дійсності. Ілюстрацією такого вербального конфлікту слугує пояснення Чичиковим Манілову, яких саме селян (“мертвих душ”) він хотів би придбати [5, с. 76].

5. Метамовний вербальний конфлікт. Метамовний вербальний конфлікт пов’язується з тим, що сама мовна система, її одиниці й конструкції є в деяких випадках дво- чи багатозначними (нечіткість змісту лексем, референтивний конфлікт, неповнота вербалізації).

6. Фатичний вербальний конфлікт. Під фатичним вербальним конфліктом розуміємо такий тип вербального конфлікту, який пов’язаний з порушенням функції контактування комунікантів між собою, тобто функції мовних засобів, спрямованої на встановлення, продовження або припинення комунікації. “Фатична функція певним чином організує діалог, – зауважує Г.М. Яворська, – у чому можна переконатися, наприклад, знайомлячись із детальними та достатніми за обсягом записами розмовного мовлення” [11, с. 61]. Відповідно, фатичний вербальний конфлікт пов’язаний з порушенням комунікантами соціонормативності мовленнєвої взаємодії, тобто особливо важливим для його виникнення є неухважність до Максими відносин Г.П. Грайса “Прагни зробити свій комунікативний внесок релевантним!” [6, с. 217–237]. Тому вихід за межі релевантності загрожує породженням вербального конфлікту, оскільки для фатичного спілкування існує певна лімітація глибини обговорюваної теми.

Однак, пропонована класифікація є тільки одним з підходів, оскільки багатомірність проблеми вербального конфлікту не дозволяє вибудувати її таксономію виходячи тільки з одного параметра. Основна її цінність, на нашу думку, полягає в потенційній придатності для використання представниками різних наукових дисциплін, які досліджують людське спілкування як з теоретичної, так і з прикладної точки зору.

Література

1. Борисевич В.В. Значення соціальної ролі комуніканта в генезі вербального конфлікту // Мова та історія: Періодичний зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 59. – С. 13–15.

2. Борисевич В.В. Образы вербально-конфликтных ситуаций // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 44. – Симферополь: Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского, 2003. – С. 186–190.
3. Борисевич В.В. Деструктивна та конструктивна функції вербальних конфліктів // Культура народов Причерноморья. – 2004. – Симферополь: Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского, 2004. – № 54. – С. 211–215.
4. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. – М.: Учпедгиз, 1955. – 464 с.
5. Городецкий Б.Ю., Кобозева И.М., Сабурова И.Г. К типологии коммуникативных неудач // Диалоговое взаимодействие и представление знаний. – Новосибирск: Наука, 1985. – С. 64–78.
6. Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. – Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – С. 217–237.
7. Ермакова О.Н., Земская Е.А. К построению типологии коммуникативных неудач (на материале естественного русского диалога) // Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект. – М.: Наука, 1993. – С. 90–157.
8. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: – Вып. 17. – Теория речевых актов / Сост. и вступ. ст. И.М. Кобозевой и В.З. Демьянкова. Общ. ред. Б.Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 22–129.
9. Тарасов Е.Ф. Проблемы анализа речевого общения // Общение. Текст. Высказывание. – М.: Наука, 1989. – С. 7–40.
10. Тищенко К.М. Метатеорія мовознавства. – К.: Основи, 2000. – 341 с.
11. Яворская Г.М. Социолінгвістика // Методологические основы новых направлений в мировом языкознании / Под. ред. акад. А.С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 46–94.
12. Якобсон Р.О. Лингвистика и поэтика // Структурализм: “за” и “против”. – М.: Прогресс, 1975. – С. 193–230.

УДК 811.161.2':821.161.2

ЧЕРЕВЧЕНКО В.В.
(Умань)

МІФОЛОГІЧНІ ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ЧАРІВНОЇ КАЗКИ

У статті розглядається міфологічне тло українській народній чарівній казці, характеризується її образна структура.

У формуванні людини важливу роль відіграє могутній арсенал дитячого фольклорного мовлення. Одне з ключових місць у ньому посідають казки, що використовуються у родинному вихованні не лише з розважальною метою, але й для заспокоєння дитини, для тренування пам'яті, вони стають першим підручником народної мудрості, з якої дитина пізнає світ і себе в світі.

Загальнометодологічні засади дослідження фольклорних пам'яток репрезентовані працями І. Срезневського, М. Костомарова, О. Потебні, О. Афанасьєва, Ф. Буслаєва. У галузі наукового вивчення дитячого фольклору працювали свого часу І. Франко, М. Дерлиця, П. Іванов, А. Метлинський, М. Номис, П. Чубинський, Б. Грінченко, О. Малинка, В. Данилов, М. Данильченко, Д. Яворницький, Леся Українка; пізніше його досліджували Г. Виноградов, В. Бойко, І. Березовський. На зламі століть помічаємо дещо інші підходи в галузі вивчення українського дитячого фольклору. З'явилися праці М. Дмитренка, О. Дея, Г. Довженок, М. Дунаєвської, Н. Сивачук, М. Стельмаховича, Г. Сухобрус, Н. Шумади, Л. Яцків та деяких інших авторів, увиразнюється етнопедагогічний аспект народної творчості. Але все ще недостатньо вивченим залишається лінгвопоетичне та міфологічне тло українського дитячого фольклорного мовлення, й народної казки зокрема. Саме цим і зумовлена актуальність дослідження.

Частину українського народного казкового епосу становлять чарівні казки, які інколи ще називають героїчними та фантастичними. Фольклористи виводять їх генезу з міфів, зокрема В. Гнатюк писав: “Коли в XIX столітті учені звернули увагу на казки, зараз винирнуло питання, звідки вони взялися і як пояснити велику подібність поодиноких казок у різних народів. Зразу вважали їх за винахід середньовічних трубадурів та арабів. Потім висловлювався погляд, що міфологія однієї епохи переміняється в поезію дальшої епохи, а поезія в казки ще дальшої. Тому казки належить уважати за наймолодшу форму міфів” [3, с. 45]. Л. Білецький вважав, що “казка є ні що інше, як старовинні міфи, що витворилися і перейшли на землю ще за часів індоєвропейських. Міфічне зерно залишилося цілим як головний мотив, як сенс казки... Критерієм дослідження казки є порівняльна міфологія, метода дослідження міфологічних казок – порівняльна” [1, с. 145].